UDK 355.4:327(4)
https://doi.org/10.18485/fpn_saborp.2024.17.ch15

Sava Mitrović[1]

Univerzitet u Beogradu
Fakultet političkih nauka

Centar za evropske politike
Beograd

Rat u Ukrajini i politika proširenja Evropske unije: novi kandidati, inovativni predlozi i test geopolitičke zrelosti EU

SAŽETAK

Ruska invazija na Ukrajinu u februaru 2022. godine stavila je Evropsku uniju na najveći test geopolitičke zrelosti do sada. Pored akcija i mera koje je EU preduzimala u okviru zajedničke spoljne i bezbednosne politike, njena reakcija na krizu ogledala se i u ponovnom aktuelizovanju politike proširenja EU i promenama koje je ova politika pretrpela. Bivše sovjetske republike koje su ranije bile obuhvaćene evropskom politikom susedstva ubrzo su postale predmet politike proširenja, a dve među njima dobile su status kandidata za član-

1 Autor je istraživač-pripravnik na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu i istraživač Centra za evropske politike.
E-mail: sava.mitrovic@fpn.bg.ac.rs, sava.mitrovic@cep.org.rs; ORCID: 0009-0000-2454-430X.

stvo. Rat u Ukrajini je imao posredne reperkusije i na politiku proširenja EU na Zapadnom Balkanu. Formalno su otvoreni pristupni pregovori sa Albanijom i Severnom Makedonijom, Bosna i Hercegovina je stekla kandidatski status, dok je tzv. Kosovu odobrena vizna liberalizacija. Dodatno, u javnom diskursu zvaničnika Unije i država članica, sve se eksplicitnije i učestalije naglašava potreba za ubrzanjem pristupnih pregovora sa državama Zapadnog Balkana, uz povremeno pominjanje njihove postepene, odnosno fazne integracije u EU. Stoga se u ovom radu, metodama diskurzivne analize i analize dokumenata, nastoje prikazati sve promene koje je politika proširenja EU doživela nakon ruskog napada na Ukrajinu. Centralna teza koja se u radu dokazuje jeste da je politika proširenja Unije, ma koliko bila predstavljana kao meritokratski proces, primarno rukovođena geopolitičkim i bezbednosnim motivima. Politiku proširenja Unija koristi kako bi ograničila prostor za uticaj trećih, ne-EU aktera, u regionima koje smatra svojom interesnom sferom.

KLJUČNE REČI: Evropska unija, politika proširenja, rat u Ukrajini, Istočno partnerstvo, Zapadni Balkan, fazno pristupanje.

UVODNE NAPOMENE

Od nastanka Evropskih zajednica pedesetih godina prošlog veka, njima je u nekoliko ciklusa pristupio nemali broj država, proširujući geografski opseg, te usložnjavajući institucionalnu strukturu Zajednica. Na političkim, pravnim i ekonomskim tekovinama Evropskih zajednica, Ugovorom potpisanim 7. februara 1992. godine u holandskom gradu Mastrihtu, ustanovljena je Evropska unija. Dok je iz ruševina hladnoratovskog poretka izranjao novi svet, dvanaest evropskih država prepoznalo je „istorijsku važnost okončanja podeljenosti evropskog kontinenta i potrebu stvaranja čvrstih osnova za izgradnju buduće Evrope" (Treaty on European Union 1992). Ubrzo će Uniji pristupiti u Hladnom ratu „neutralizovana" Finska i „tampon-država" Austrija, zajedno sa tradicionalno neutralnom Kraljevinom Švedskom. Da je nastupio geopolitički momentum za ujedinjenje evropskog kontinenta postalo je jasno onog momenta kada su vrata Evropske unije, pored tri neutralne države, otvorena i za bivše socijalističke države. Ipak, nalazivši se na daleko nižem nivou socioekonomskog razvoja, te izlazeći iz autoritarnih političkih, odnosno centralnoplanskih ekonomskih sistema, države nekadašnjeg Istočnog bloka morale su da prođu kroz temeljne pravne, političke i ekonomske reforme pre nego što bi bile spremne da se priključe Uniji. Upravo je ovaj ciklus proširenja, od nekada diplomatsko-tehničkog procesa učlanjenja novih država, stvorio visoku institucionalizovanu *politiku* proširenja. Proširenje EU, koje do tada nije samo po sebi predstavljalo politiku, postalo je „kompozitna politika – okvirna politika koja utiče na sve ostale oblasti delovanja" (Kovačević 2009, 26).

Politika proširenja je tada ustanovljena kao dvostepeni proces u kojem pristupanju prethodi zaključivanje sporazuma o pridruživanju sa *perspektivom članstva* (Purić 2023, 254). Utemeljeno na tzv. kopenhaškim kriterijumima za članstvo,[2] pristupanje EU postalo je transformativni proces koji je pružio snažnu strukturalnu podršku demokratizaciji i ekonomskoj tranziciji država Centralne i Istočne Evrope. Polazeći od istih principa promocije demokratije, vladavine prava, ljudskih i manjinskih prava, te ekonomske transformacije i unapređenja regionalne saradnje, EU je pristupila i proširenju na Zapadni Balkan (Miščević 2009, 151). Međutim, s obzirom na postkonfliktni karakter regiona i njegove druge specifičnosti, za države Zapadnog Balkana, pored kriterijuma iz Kopenhagena i njihovih individualnih obaveza, ustanovljen je dodatni nivo uslovljavanja koji se prevashodno ticao stabilizacije i tranzicione pravde (saradnja sa Haškim tribunalom, povratak izbeglica, rešavanje pitanja nestalih lica i dr.). Ipak, kao što su države Centralne i Istočne Evrope putem Evropskih/Evropa sporazuma najpre pridružene EU pre nego što su postale članice, tako je i za zemlje Zapadnog Balkana bilo predviđeno da zaključe Sporazume o stabilizaciji i pridruživanju, kojima je potvrđena mogućnost njihovog članstva u EU, jednom kada budu bile spremne za to.

Upravo je tzv. perspektiva članstva trebalo da predstavlja ključni podsticaj za reforme u državama Zapadnog Balkana, čijim bi ostvarenjem Unija demonstrirala transformativnu moć politike proširenja na primeru još jednog regiona. Ipak, suočena sa mnogostrukim krizama – od finansijske krize i krize u evrozoni, preko migrantske krize i Bregzita, sve do pandemijske krize i permanentne institucionalne krize – EU je proširenje posmatrala kao drugorazredno političko pitanje, fokusirajući se na rešavanje unutrašnjih problema, te reaktivno odgovarajući na izazove koji su dolazili spolja. Ova „polikriza" (engl. *polycrisis*) Unije rezultovaće krizom proširenja, odnosno tzv. „zamorom od proširenja" (engl. *enlargement fatigue*), a u izostanku kredibilne perspektive članstva i „zamorom od pristupanja", tj. gubitkom entuzijazma za sprovođenje reformi u državama Zapadnog Balkana.

Međutim, invazijom Rusije na Ukrajinu u februaru 2022. godine proširenje je ponovo došlo na agendu Evropske unije. Ruska Federacije je, od rivala i (nevoljnog) strateškog partnera, sve više postajala otvoreni neprijatelj Unije, a pitanje evropske budućnosti Ukrajine i drugih zemalja čiji je teritorijalni integritet ugrožen od strane Rusije (Moldavije, Gruzije) postalo je test kredibiliteta

2 Ovi kriterijumi usvojeni su na Samitu Evropskog saveta u Kopenhagenu u junu 1993. godine i najčešće se klasifikuju kao politički, ekonomski i pravni kriterijumi. Zaključcima Evropskog saveta definisano je da se od države kandidata očekuje izgradnja stabilnih institucija koje garantuju demokratiju, vladavinu prava, poštovanje ljudskih prava i zaštitu manjina; postojanje funkcionalne tržišne ekonomije sa kapacitetom da se nosi sa pritiscima konkurencije i tržišnim snagama unutar Unije; sposobnost kandidata da preuzme obaveze koje proističu iz članstva (European Council 1993, 13).

i spoljnopolitičke zrelosti EU. Takođe, proširenje na Zapadni Balkan – region koji se u geografskom smislu već nalazi unutar EU, ali čije su se države našle zaglavljene na putu članstva u EU – ponovo je aktuelizovano, uz sve probuđeniju svest o tome da su državama regiona neophodne opipljivije koristi u toku samog procesa pristupanja, ali i nedvosmislen politički signal da je punopravno članstvo ostvarivo u doglednoj budućnosti. S tim u vezi, u ovom radu se nastoji odgovoriti na pitanje – koje je sve promene politika proširenja Evropske unije doživela nakon ruskog napada na Ukrajinu?

ISTOČNI PARTNERI: OD POLITIKE SUSEDSTVA DO POLITIKE PROŠIRENJA

Paralelno sa proširenjem na države Centralne i Istočne Evrope, kojim je granica Evropske unije pomerena daleko prema istoku i čime je ona stekla direktnu kopnenu granicu sa nekoliko bivših sovjetskih republika, otvoreno je i pitanje odnosa sa novim susedima. Ovo, u geopolitičkom smislu osetljivo pitanje rešeno je pokretanjem Evropske politike susedstva, koja je predstavljala spoljnopolitički okvir odnosa Unije prema njenim tradicionalnim južnim i novim istočnim susedima. Ukoliko se za prekomediteranske države Afrike i Bliskog istoka svakako podrazumevalo da ne mogu postati članice EU jer ne ispunjavaju geografski kriterijum članstva – što je u praksi potvrđeno odbijanjem aplikacije Maroka za članstvo u EU 1987. godine – stavljanjem šest evropskih država u ovaj spoljnopolitički okvir, EU im je na suptilan način uskratila perspektivu članstva i poslala poruku da ne namerava da se dalji širi na istok. Ipak, kao specifična dimenzija Evropske politike susedstva, Istočno partnerstvo je pokrenuto 2009. godine s namerom snaženja i produbljivanja političkih i ekonomskih odnosa EU, s jedne, odnosno država Istočne Evrope i Južnog Kavkaza, s druge strane (EEAS 2022). Kao što Jović-Lazić (2023, 136) ukazuje, „Istočno partnerstvo bilo je osmišljeno da stvori uslove za političko *pridruživanje* (podvukao S.M.) i dublju ekonomsku integraciju", ali ne i punu političku integraciju, odnosno članstvo u EU.

S tim u vezi, za države Istočnog partnerstva bilo je predviđeno pridruživanje u formi veoma ambicioznih Sporazuma o pridruživanju, koji su podrazumevali i uspostavljanje Područja produbljene i sveobuhvatne slobodne trgovine (engl. *Deep and Comprehensive Free Trade Area – DCFTA*). Iako sveobuhvatniji od Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju koje je EU zaključivala sa državama Zapadnog Balkana, sporazumi sa državama Istočnog partnerstva nisu zamišljeni kao faza na putu ka članstvu u EU. Zapravo, njima je samo data mogućnost postepenog uključivanja u jedinstveno tržište EU, uz progresivno usaglašavanje sa evropskim zakonodavstvom (pogledati EU–Ukraine Association Agreement 2014, art. 1, para. 2, subpara. d). Ipak, ambicioznost ovih sporazuma ogledala se upravo u onim odredbama kojima se od pridružene države zahtevalo da

harmonizuje svoje zakonodavstvo sa pravom EU i to u oblastima koje daleko nadilaze ekonomsku integraciju, a tiču se oblasti pravde, slobode i bezbednosti (vladavina prava, borba protiv organizovanog kriminala i korupcije, zajedničkog upravljanja migracijama i dr.), te postepenog približavanja spoljne i bezbednosne politike (Ibid, Title II, III). Time je, iako možda inicijalno nije bilo zamišljeno kao geopolitički projekat, Istočno partnerstvo sadržalo nedvosmislene geopolitičke implikacije, konkurentne interesima Rusije na ovom prostoru (Jović-Lazić and Lađevac 2021, 225).

Ubrzani kandidatski status bez prethodne perspektive članstva

Međutim, sve do agresije Ruske Federacije na Ukrajinu 24. februara 2022. godine, ni Ukrajina, ni bilo koja druga država Istočnog partnerstva, nije, makar formalnim putem, izrazila želju da postane članica EU, niti je EU to članstvo ponudila. Naprotiv, opterećena sopstvenim problemima, Unija nije bila spremna na nova proširenja čak ni u pogledu država Zapadnog Balkana kojima je evropska perspektiva obećana još 2003. i od kojih je većina godinama uživala status kandidata, ali bez realnih pomaka u procesu pristupanja. Ipak, to će se promeniti samo četiri dana nakon ruskog napada, 28. februara, kada je Ukrajina, na temelju člana 49. Ugovora o Evropskoj uniji, podnela zahtev za članstvo u EU. Sledeći ukrajinski primer, već 3. marta će i Moldavija i Gruzija – dve države Istočnog partnerstva koje su ranije takođe zaključile Sporazum o pridruživanju sa EU – uputiti zahtev za članstvo u Uniji. Iako su sve tri države, poput zapadnobalkanskih zemalja, bile pridružene Uniji pre nego što su uputile zahtev za članstvo, razlika je u tome što nijedna od njih nije imala unapred obećanu evropsku perspektivu potvrđenu Sporazumom o pridruživanju, ili, drugim rečima, status tzv. potencijalnog kandidata za članstvo. Uprkos tome, od momenta kada je 7. marta Savet EU odlučio da o pitanju njihove aplikacije za članstvo zatraži mišljenje Evropske komisije, Ukrajina, Moldavija i Gruzija, nekada obuhvaćene samo Evropskom politikom susedstva, postale su predmet politike proširenja Evropske unije.

Od tog momenta na scenu je stupila Evropska komisija, čija je ekspeditivnost bila bez presedana ili u najmanju ruku na daleko višem nivou u poređenju s onim na šta nas je često veoma troma briselska administracija navikla. Tako je Komisija u aprilu svakoj od država uputila Upitnike, a već 17. juna je pred Evropski parlament, Savet i Evropski savet, kao i svetsku javnost, izašla sa Mišljenjima o ukrajinskom, moldavskom i gruzijskom zahtevu za članstvo u EU. Komisija je tada predložila da se Ukrajini i Moldaviji dodeli status kandidata (European Commission 2022a, 20; 2022b, 16), a uslovno i Gruziji, kada prethodno ispuni niz navedenih prioriteta (European Commission 2022c, 17). Na temelju preporuka Komisije i svega nedelju dana nakon objavljenih

Mišljenja, Evropski savet je u svojim Zaključcima prepoznao evropsku perspektivu Ukrajine, Moldavije i Gruzije, te prvim dvema dodelio kandidatski status (European Council 2022a, 4). Dakle, manje od četiri meseca od upućivanja zahteva za članstvo i bez prethodno obećane evropske perspektive, dve države Istočnog partnerstva – inicijative koju su neki autori smelo, ali očigledno pogrešno nazvali „grobljem nadanja o proširenju" (Verdun and Chira 2011) – stekle su status kandidata za članstvo u EU.[3]

Poređenja radi, Albanija je na status kandidata čekala više od pet godina od momenta apliciranja za članstvo, dok će Bosna i Hercegovina na isti čekati gotovo punih sedam godina. Iz tog razloga, potpuno su u pravu oni koji tvrde da se odluke u politici proširenja moraju razumeti kao (geo)političke i strogo kontekstualizovane (Anghel and Džankić 2023, 490). S tim u vezi, upravo u kontekstu ruske agresije, obećanje evropske perspektive državama koje pokazuju želju za spoljnopolitičkom emancipacijom od Rusije treba pre shvatiti kao odluku baziranu na geopolitičkim i bezbednosnim kalkulacijama, a manje na meritokratskoj proceni objektivnog nivoa spremnosti ovih država za članstvo u EU. Štaviše, brzina kojom su institucije EU postupale, kao i činjenica da je za kandidata prihvaćena država koja se nalazi usred oružanog sukoba, svedoči da su mehanizmi politike proširenja ovde zapravo iskorišćeni kao deo kriznog menadžmenta EU. Time je trebalo uticati na moral Ukrajinaca da ne posustanu pred ruskom agresijom obećavajući im budućnost kao građana Unije, ali i sprečiti prelivanje sukoba i nestabilnosti na Moldaviju i Gruziju davanjem evropske perspektive, posredno pružajući podršku proevropskim snagama u ovim zemljama.

ZAPADNI BALKAN: POSREDNI DOBITNIK RATA U UKRAJINI?

Oružani napad Rusije na Ukrajinu nije samo uticao na to da EU proširi opseg svoje politike proširenja na države koje su izrazile želju da napuste rusku interesnu sferu, već i da ovaj proces, posle mnogo godina stagnacije, oživi i u regionu koji poodavno smatra svojim strateškim prioritetom. Prvi konkretan potez predstavljalo je održavanje prve međuvladine konferencije u Briselu, koja je nakon osam, odnosno gotovo sedamnaest godina od sticanja kandidatskog statusa, označila formalno otvaranje pristupnih pregovora sa Albanijom i Severnom Makedonijom (European Commission 2022d). U praktičnom smi-

3 U Paketu proširenja za 2023. godinu Komisija je predložila da se status kandidata dodeli i Gruziji, odnosno saopštila da se Ukrajina i Moldavija nalaze na dobrom putu da budu spremne za skoro otvaranje pristupnih pregovora, te su sada države članice EU ponovo na potezu (European Commission 2023a).

slu, po održavanju međuvladine konferencije otpočeo je proces „skrininga" (engl. *screening*), odnosno analitičkog pregleda zakonodavstva, s ciljem ocenjivanja usklađenosti zakonodavstva države kandidata sa pravnim tekovinama EU. Pa ipak, uprkos oceni Evropske komisije da proces skrininga sa Albanijom i Severnom Makedonijom napreduje i protiče glatko (European Commission 2023), bilateralni spor Severne Makedonije i Bugarske još uvek onemogućava njihov napredak u procesu pristupanja EU. S obzirom na postojeće procedure jednoglasnog odlučivanja EU-27 u praktično svim pitanja vezanim za politiku proširenja, čak i po završetku skrininga i uprkos političkoj volji preostalih 26 država članica da se pristupni proces ubrza, Bugarska će biti u mogućnosti da blokira otvaranje pregovaračkih klastera i Severnu Makedoniju (a sa njom verovatno i Albaniju) održava u stanju limba, te dobitke od formalnog otvaranja pristupnih pregovora u potpunosti obesmisli.

Ovaj novi, unilateralni veto na napredak jedne države u procesu pristupanja EU, koji pride dolazi u veoma delikatnom geopolitičkom trenutku, pokazuje svu slabost institucionalnog sistema Unije, makar kada je politika proširenja u pitanju. Drugim rečima, ukoliko politiku proširenja posmatramo kao jednu od dimenzija spoljne i bezbednosne politike EU – premda po slovu osnivačkih ugovora ona formalno to nije – onda se u njoj veoma jasno oslikava teza o nemogućnosti vođenja spoljne politike sa 27 veto igrača. Bezbednosna pretnja izazvana ratom u Ukrajini podstakla je ujedinjeni spoljnopolitički odgovor EU u vidu svesrdne pomoći Ukrajini i čak jedanaest paketa sankcija Rusiji, pa naposletku i jednoglasno dodeljenog statusa kandidata za članstvo Ukrajini i Moldaviji. Ipak, u odsustvu takve neposredne pretnje na Balkanu, jedna država članica (zlo)upotrebljava svoju veto poziciju kako bi ostvarila ono što percipira svojim nacionalnim interesom i nema garancija da to ona ili neka druga članica neće nastaviti da čini. Zato će spremnost na reformu procesa odlučivanja o politici proširenja biti još jedno pitanje koje će testirati geopolitičku zrelost Unije, odnosno spremnost njenih država članica da se odreknu statusa veto igrača, a na opšte dobro evropskog kontinenta.

Još jednu konkretnu odluku u konktestu proširenja na Zapadni Balkan, koja se može razumeti kao potvrda teze o pokušaju oživljavanja ove politike nakon promene bezbednosnog okruženja uzrokovane ratom u Ukrajini, EU je donela na kraju 2022. godine. Naime, u tački 21 pomenutih junskih zaključaka Evropski savet je izrazio spremnost da dodeli status kandidata Bosni i Hercegovini, te pozvao Komisiju da bez odlaganja izvesti Savet EU o implementaciji 14 prioriteta istaknutih u Mišljenju Komisije o kandidaturi BiH za članstvo (European Council 2022a, 6). S tim u vezi, nakon što je u svom komunikacionom aktu od 12. oktobra 2022. godine Komisija predložila dodelu kandidatskog statusa BiH (European Commission 2022e, 38), a Savet EU se mesec dana kasnije saglasio sa ovim predlogom (Council 2022, 29), Evropski savet je tački 30 svojih decembarskih zaključaka Bosni dodelio status kandidata za članstvo (European Council 2022b, 8). Tako je BiH, bezmalo sedam godina od

momenta kada je podnela formalni zahtev za članstvo u EU, konačno postala kandidat. Ipak, njen suštinski status u procesu učlanjenja u EU ovime nije promenjem, s obzirom na to da BiH ni godinu dana nakon sticanja kandidatskog statusa nije otpočela pregovore o pristupanju. Imajući u vidu da će za otvaranje pristupnih pregovora prema postojećim procedurama biti neophodna nova jednoglasna odluka u Savetu, te ne zaboravljajući primer (Severne) Makedonije koja je u statusu kandidata bila zamrznuta 17 godina, čak ni ispunjenje pomenutih 14 prioriteta Komisije ne može biti garancija da će se BiH zaista približiti članstvu.

Mada se formalno ne odnosi na politiku proširenja, u praksi ove politike prema Zapadnom Balkanu, sticanje bezviznog pristupa državama Šengenskog prostora iskristalisalo se kao jedna od faza u procesu učlanjenja u EU. Tako se odluka da nosioci putnih isprava tzv. Kosova[4] od 1. januara 2024. godine neće više morati da apliciraju za vizu kada putuje u zemlje Šengena takođe može tumačiti u sklopu politike proširenja EU na Zapadni Balkan. Iako je Komisija još 2018. godine predložila viznu liberalizaciju za građane tzv. Kosova, države članice će se tek u martu 2023. godine saglasiti sa ovim predlogom (Council 2023). Zajedničkom odlukom Saveta i Evropskog parlamenta, bezvizni režim za tzv. Kosovo primenjivaće se od momenta stupanja na snagu Evropskog sistema putnih informacija i autorizacije (engl. *ETIAS*), a najkasnije od 1. januara 2024. godine (Ibid). Na krilima već tada najavljene vizne liberalizacije i naizgled novog zamaha u politici proširenja, predstavnici tzv. Kosova su 15. decembra 2022. godine podneli i zahtev za članstvo u EU (Deutsche Welle 2022). Imajući u vidu da član 49. Ugovora o EU pravo da apliciraju za članstvo u Uniji daje samo evropskim *državama* (podvukao S.M.), Evropska komisija bi u svom Mišljenju o kosovskom zahtevu za članstvo morala da se suoči sa veoma kompleksnim pitanjem državnosti entiteta čiju nezavisnost ne priznaje pet članica EU. U svakom slučaju, imajući u vidu da je, bez obzira na mišljenje Komisije, za sticanje statusa kandidata neophodan konsenzus 27 država članica, malo je verovatno da bi u ovom slučaju on mogao biti postignut.

Crna Gora i Srbija: neiskorišćen geopolitički momentum

Za razliku od drugih država Zapadnog Balkana koje su na krilima izmenjene bezbednosne klime načinile makar i simbolične pomake ka članstvu u EU, Crna Gora i Srbija ni na koji način nisu uspele da iskoriste ovaj geopolitički momenat. Nekada percipirane kao „države predvodnice" (engl. *front-runners*)

4 Na Kosovo se ovde referiše kao na entitet spornog međunarodnopravnog statusa, odnosno samoproglašenu republiku na teritoriji koja administrativno obuhvata Autonomnu Pokrajinu Kosovo i Metohiju u sastavu Republike Srbije.

u procesu pristupanja, danas su se, svaka iz svojih razloga, našle u potpunom ćorsokaku na putu ka EU. Iako je u junu 2020. otvorila i poslednje pregovaračko poglavlje, Crna Gora je za skoro 12 godina pregovaranja uspela da zatvori svega tri poglavlja, od kojih poslednje još u junu 2017. godine (EEAS 2021). Nakon što je 2020. godine došlo do prve demokratske smene vlasti od uvođenja višepartizma u Crnoj Gori, ova država ušla je u cikluse političke nestabilnosti. Unutrašnje krize uzrokovane identitetskim pitanjima nastavile su se i po promeni vlasti, te kontinuirano onemogućavale posvećenost reformskim procesima. U periodu kada je bilo više nego ikada potrebno uložiti dodatne napore i pokazati političku volju za reformama, Vlada Crne Gore izgubila je poverenje Skupštine i više od 14 meseci funkcionisala u tehničkom mandatu. U takvoj konstelaciji političkih snaga, a pogotovo imajući u vidu kvalifikovanu (dvotrećinsku/tropetinsku) većinu neophodnu za imenovanja na najviše pravosudne funkcije u Crnoj Gori, došlo je do stagnacije u oblasti vladavine prava – ključne i blokirajuće oblasti na putu ka članstvu u EU. U svakom slučaju, Crna Gora je poslednjeg dana oktobra dobila novu, proevropsku Vladu od čije bi stabilnosti i privrženosti reformama, uz nedvosmisleno ostajanje na istom spoljnopolitičkom kursu, moglo da zavisi da li bi najmalobrojnija država Zapadnog Balkana mogla da iskoristi geopolitički momentum i približi se članstvu u EU.

Imajući u vidu da je Srbija svoja poslednja pregovaračka poglavlja otvorila još u decembru 2021. godine, kada je otvoren klaster 4 – Zelena agenda i održiva povezanost, može se reći da rat u Ukrajini nije imao bilo kakvih pozitivnih efekata ni na njen pristupni proces. Naprotiv, hronično nizak stepen usaglašenosti sa Zajedničkom spoljnom i bezbednosnom politikom EU, prisutan još od ruske aneksije Krima i početka rata u Donbasu 2014. godine, otvorenom invazijom Rusije na Ukrajinu poprimio je novu dimenziju. Od nekada tehničkog poglavlja koje nije predstavljalo naročit problem kandidatima s obzirom na njihovu punu posvećenost spoljnopolitičkom prioritetu dostizanja članstva u EU, sa Srbijom stvari postaju drugačije. Nalazeći se raspolućena između svoja dva, u dobroj meri nekompatibilna nacionalna interesa – očuvanja KiM u svom sastavu i ulaska u EU – Srbija je prinuđena na vođenje multivektorske spoljne politike koje u izmenjenom geopolitičkom kontekstu postaje sve izazovnije i sve manje održivo. Pregovaračko poglavlje 31 – Spoljna, bezbednosna i odbrambena politika, a pogotovo aspekt usaglašavanja sa spoljnopolitičkim deklaracijama i merama Unije, poprima karakter novog „blokirajućeg poglavlja", a izostanak napretka u usaglašavanju onemogućava celokupan napredak u procesu pristupanja EU (Mitrović 2022, 2). Imajući u vidu da je Komisija još u oktobru 2021. predložila da se sa Srbijom, pored klastera 4, otvori i klaster 3 – Konkurentnost i inkluzivni rast, i to ponovila i u svoja dva naredna izveštaja (European Commission 2023b, 3), ali da do danas nema odluke Saveta o otvaranju ovog klastera, možemo zaključiti da, uprkos deklarativno meritokratskim načelima, ovaj proces ostaje, i sve više jeste, visoko (geo)politizovan.

FAZNO PRISTUPANJE KAO MODEL ZA OŽIVLJAVANJE POLITIKE PROŠIRENJA EU?

Nakon što je u tački 15 Zaključaka iz juna 2022. godine Evropski savet izrazio svoju „punu i nedvosmislenu posvećenost perspektivi članstva Zapadnog Balkana u EU", te pozvao na ubrzanje procesa pristupanja, već u narednoj tački pozvao je Komisiju, Visokog predstavnika i Savet EU da dalje unaprede „postepenu integraciju između EU i regiona, već u toku samog procesa proširenja" (European Council 2022a, 4–5). S tim u vezi, kako Evropska komisija tako i određene države članice izašle su sa konkretnim predlozima kako da osnaže proces pristupanja i povrate poljuljani kredibilitet politike proširenja EU.

Tako su austrijski ministri zaduženi za spoljne i evropske poslove, najpre u maju 2022. godine, a potom sa više detalja u septembru 2023, uputili non-pejper (engl. *non paper*) institucijama Unije u kojima pozivaju na ubrzanje procesa proširenja na Zapadni Balkan i usvajanje Akcionog plana sa detaljnom mapom puta za postepenu integraciju ovih država u EU (EWB 2023). Ova „osnažena postepena integracija" (engl. *increased gradual integration*) uključuje različite aspekte sektorske integracije, kao što je uključivanje Zapadnog Balkana u Jedinstveno područje plaćanja evrom (engl. *Single Euro Payments Area*), ali i snažniju političku integraciju kroz pozivanje ovih država na sednice Saveta EU, te održavanje neformalnih sednica Saveta u državama regiona (Ibid). Na austrijski non-pejper nadovezala se Češka Republika, tada u ulozi države koja je predsedavala Savetu EU. U češkom non-pejperu je, između ostalog, upućen predlog Radnoj grupi za proširenje pri Savetu (engl. *Working Party on Enlargement and Countries Negotiating Accession to the EU – COELA*) da se državama Zapadnog Balkana omogući veće i neposrednije uključivanje u rad Agencija EU.[5] Mada države regiona već učestvuju u statusu posmatrača u nekoliko evropskih agencija, prema češkom predlogu njihova participacija bila bi daleko sistematičnija i imala bi za cilj da pripremi države Zapadnog Balkana za neke od izazova članstva u EU (Czech Presidency's Non-paper 2022, citirano prema Subotić 2023).

Sa svoje strane, Evropska komisija je izašla sa Planom rasta za Zapadni Balkan, prvi put predstavljenim od strane predsednice Ursule fon der Lajen (Ursula von der Leyen) u njenom govoru na GLOBSEC forumu u Bratislavi 31. maja 2023. godine. Izgrađen na četiri stuba, Plan rasta predviđa postepeno uključivanje država Zapadnog Balkana u određene aspekte jedinstvenog tržišta EU, poput Jedinstvenog digitalnog tržišta u oblastima e-trgovine i sajber bezbednosti (GLOBSEC 2023). Drugi stub se odnosi na produbljivanje regionalnih ekonomskih integracija, koje bi, ukoliko su bazirane na pravilima i standar-

5 Između ostalog, u predlogu su navedene sledeće Agencije EU: Evropol, Evrodžast, Agencija za azil, Agencija za obuku u sprovođenju zakona, Evropska agencija za bezbednost vazduhoplovstva, Evropska agencija za zaštitu životne sredine, Evropska agencija za bezbednost hrane i dr.

dima EU, trebalo da ubrzaju i pristupni proces ovih država Uniji (Ibid). Dok je u trećem naglašena neophodnost ubrzanja reformi u fundamentalnim oblastima, prema četvrtom stubu EU se obavezala da uveća pretpristupne fondove namenjene Zapadnom Balkanu i time olakša njihov put ka članstvu u Uniji (Ibid). Nešto više detalja fon der Lajen je ponudila u svom govoru na Samitu Berlinskog procesa u Tirani u oktobru 2023. godine, dok je celovit predlog Novog plana rasta za Zapadni Balkan objavljen u sklopu Paketa proširenja za 2023. godine.

U ovom dokumentu Komisija je izvršila operacionalizaciju svakog od četiri stuba Plana. Integracija Zapadnog Balkana u jedinstveno tržište EU zamišljena je kroz aktivnosti u sedam prioritetnih oblasti koje se odnose na četiri tržišne slobode, pripremu za pristupanje Jedinstvenom području plaćanja evrom i Jedinstvenom digitalnom tržištu, integraciju i dekarbonizaciju energetskih tržišta, integraciju u industrijske lance snabdevanja i dr. (European Commission 2023c, 3–6). S pravne tačke gledišta, ovo bi bilo sprovedeno putem amandmana na sporazume o stabilizaciji i pridruživanju (Ibid, 6), bez potrebe za zaključenjem zasebnog međunarodnog ugovora, poput onih koje su potpisale Norveška i Island prilikom pristupanja Evropskom ekonomskom prostoru. Zajedničko regionalno tržište (ZRT), dogovoreno u okviru Berlinskog procesa, treba da posluži kao odskočna daska ka jedinstvenom tržištu EU, ali i kao mehanizam koji bi ubrzao celokupni napredak u pristupnim pregovorima i Zapadnom Balkanu doneo rane ekonomske koristi (Ibid, 7). U tom smislu, neophodno je implementirati preostale delove prvog Akcionog plana za ZRT i pripremiti novi Akcioni plan za period posle 2024. godine koji bi u sebe inkorporirao Plan rasta za Zapadni Balkan (Ibid, 7–8).

Treći stub odnosi se na ubrzanje reformi u fundamentalnim oblastima, te će države Zapadnog Balkana biti pozvane da pripreme svoje reformske agende sa utvrđenim prioritetnim reformama i rokovima za implementaciju (Ibid, 8). Ove reformske agende biće predmet konsultacija i ocenjivanja Evropske komisije, koja će ih naposletku potvrditi, te će od napretka u njihovom sprovođenju zavisiti i otvaranje dodatnih fondova za države Zapadnog Balkana (Ibid). U tom kontekstu, Komisija je predložila Instrument reforme i rasta za Zapadni Balkan u iznosu od 6 milijardi evra – 4 milijarde u pozajmicama, uz 2 milijarde bespovratne pomoći – koji bi bio odvojen, mada komplementaran sa postojećim Instrumentom za pretpristupnu pomoć (IPA III). Uzeta zajedno, ova dva fonda bi državama regiona stavila na raspolaganje sredstva gotovo ekvivalentna onima koja dobijaju države članice putem kohezione politike EU, premda pod uslovom ostvarenog napretka u ključnim reformskim oblastima (Ibid, 8–9).

Pored inoviranog pristupa proširenju kroz uključivanje kandidata u rad institucija i različite aspekte jedinstvenog tržišta EU u toku samog pristupnog procesa, uz uvećanje fondova koji bi trebalo da pomognu njihovim reformskim naporima, sve su glasniji pozivi i na reformu procedura odlučivanja u politici proširenja. Dokument koji je na sistematičan način izneo predloge za

institucionalnu reformu Unije, kako bi, između ostalog, ona bila sposobnija da odgovori na geopolitičke izazove i bila spremna za prijem novih kandidata do 2030. godine,[6] delo je ekspertske, francusko-nemačke radne grupe. Grupa od dvanaest eksperata iz dve države koje su od osnivanja Evropskih zajednica smatrane osovinom evropskih integracija, predložila je prelazak na odlučivanje kvalifikovanom većinom o svim aspektima pristupnog procesa, osim finalne odluke o prijemu nove države članice koja bi i dalje bila predmet jednoglasnog odlučivanja vlada država članica i potvrde nacionalnih parlamenata (Costa et al. 2023, 45). Na tom tragu, Evropski parlament je 22. novembra 2023. usvojio Rezoluciju, u kojoj je pozvao na izmenu osnivačkih ugovora EU, kako bi Unija bila spremna za buduća proširenja (European Parliament 2023). Dodatno, u tački 21. Parlament je pozvao na to da se o međukoracima u procesu proširenja odlučuje kvalifikovanom većinom (Ibid).

Svi pomenuti predlozi i inicijative, u manjoj ili većoj meri, svoje uporište imaju u Modelu faznog pristupanja, predloženog od strane beogradskog Centra za evropske politike (CEP) i briselskog Centra za studije evropskih politika (CEPS). Ova dva istraživačka centra su još u oktobru 2021. godine, oslanjajući se na revidiranu metodologiju proširenja, izašla sa sveobuhvatnim predlogom za reformu politike proširenja koja je u svojoj srži imala ideju faznog uključivanja država kandidata u rad institucija i organa Unija, te progresivno uvećavanje fondova u skladu sa stepenom njihove pripremljenosti za članstvo (Emerson et al. 2021). Nakon početka rata u Ukrajini ova ideja postajala je sve primamljivija donosiocima odluka u EU koji su, oslanjajući se na Model faznog pristupanja, istupali sa svojim predlozima za oživljavanje procesa proširenja. Od tada je i sam Model značajno evoluirao, pokušavajući da odgovori na sve postojeće ili anticipirane kritike i zabrinutosti.[7] Ipak, osnovna ideja uvođenja četiri faze u procesu pristupanja – prve dve u toku pristupnih pregovora, a treća i četvrta nakon pristupanja Uniji – od kojih svaka nudi veće benefite od prethodne i kroz koje se napreduje prema meritokratskim kriterijumima uz odlučivanje kvalifikovanom većinom u Savetu EU, ostaje temelj i revidiranog Modela 2.0 (Mihajlović et al. 2023). Iako inicijalno namenjen državama Zapadnog Balkana, nema sumnje da bi sličan fazni pristup bio primenjiv i na nove kandidate iz Istočne Evrope, odnosno da bi predloženi Model faznog pristupanja mogao postati temelj na kojem će Unija graditi svoju politiku proširenja u budućnosti.

---

6 Kao ciljana godina budućeg proširenja, 2030. je najpre pomenuta od strane predsednika Evropskog saveta Šarla Mišela u njegovom govoru na Strateškom forumu na Bledu u avgustu 2023. godine.

7 O političkim, pravnim, finansijskim i drugim aspektima i implikacijama Modela faznog pristupanja, više na: European Policy Centre, "The Initiative for a Staged accession to the EU", https://cep.org.rs/en/the-initiative-for-a-staged-accession-to-the-eu/.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Geopolitički momentum devedesetih godina prošlog veka uslovio je nastanak politike proširenja i otvorio vrata EU za čak dvanaest država Centralne i Istočne Evrope. Sadašnji momenat podstiče Uniju da krene u dalje širenje na istok, te dovrši davno započeti proces proširenja na Zapadni Balkan. Napadom Rusije na Ukrajinu donosiocima odluka u EU postajalo je sve jasnije da je neophodno oživeti politiku proširenja kao dokazano najbolji instrument pacifikacije i demokratizacije država koje su objekat ove politike, ali i kao geopolitički mehanizam zaštite od prodora uticaja trećih, ne-EU aktera. Proširenjem opsega politike proširenja na Moldaviju, Ukrajinu i Gruziju EU ne samo reaktivno odgovara na izmenjeni bezbednosni kontekst, već i proaktivno proširuje sopstvenu interesnu sferu. Spremnost da se državama koje ne kontrolišu pozamašne delove svojih teritorija, nalaze se u stanju zamrznutog ili, pak, intenzivnog oružanog konflikta, dodeli kandidatski status, pokazuje da EU koristi politiku proširenja kao instrument svoje spoljne politike na konkurentnom geopolitičkom prostoru, pri čemu postoji svest o neophodnosti da se nekada kruti i prezahtevni kriterijumi pristupnog procesa prilagode specifičnostima konteksta.

Aktuelni geopolitički momenat otvorio je prozor mogućnosti i za države Zapadnog Balkana, koje mogu biti najveći dobitnici izmenjene svesti o potrebi oživljavanja politike proširenja. Međutim, to neće biti moguće bez pune usaglašenosti sa spoljnom i bezbednosnom politikom Unije, čiji je značaj umnogostručen. Sa svoje strane, EU je, čini se, nikad spremnija da za tu spoljnopolitičku „pravovernost", ali i napredak u drugim aspektima pristupnog procesa, ponudi pretpristupne koristi bez presedana. Od integracije u različite aspekte jedinstvenog tržišta, preko rane političke participacije, sve do pozamašne finansijske pomoći, EU nastoji da povrati kredibilitet politike proširenja i države Zapadnog Balkana učini spremnim za članstvo do 2030. godine. Da li će je problemi s kojima se na tom putu suočava naterati i na unutrašnje reforme, bez kojih se čini da ne može biti ni proširene Unije, ostaje da se vidi.

LITERATURA

Anghel, Veronica and Džankić, Jelena. 2023. "Wartime EU: consequences of the Russia – Ukraine war on the enlargement process". *Journal of European Integration,* 45(3): 487–501. doi: https://doi.org/10.1080/07036337.2023.2190106.

Association Agreement between the European Union and the European Atomic Energy Community and their Member States, of the one part, and Ukraine, of the other part [EU-Ukraine Association Agreement]. 2004. *Official Journal of the European Union*, No L 161. 29 May 2014. Accessed November 10th 2023. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02014A0529(01)-20221025.

Costa, Olivier et al. 2023. *Report of the Franco-German Working Group on EU Institutional Reform: Sailing on High Seas: Reforming and Enlarging the EU for the 21st Century*. Paris–Berlin. September 18, 2023. Accessed November 10th 2023. https://www.auswaertiges-amt.de/blob/2617206/4d0e0010ffcd8c0079e21329bbbb3332/230919-r-faa-deu-fra-bericht-data.pdf.

Council of the European Union [Council]. 2022. "Council conclusions on Enlargement and Stabilisation and Association Process", 15935/22. December 13, 2022. Accessed November 10th 2023. https://www.consilium.europa.eu/media/60797/st15935-en22.pdf.

Council of the European Union [Council]. 2023. "Kosovo*: Council gives green light to visa free travel". March 9, 2023. Accessed November 10th 2023. https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2023/03/09/kosovo-council-gives-green-light-to-visa-free-travel/.

Deutsche Welle. 2022. "Kosovo formally applies for EU membership". December 15, 2022. Accessed November 10th 2023. https://www.dw.com/en/kosovo-formally-applies-for-eu-membership/a-64110674.

EEAS. 2021. "The European Union and Montenegro". July 23, 2021. Accessed November 10th 2023. https://www.eeas.europa.eu/montenegro/european-union-and-montenegro_en?s=225.

EEAS. 2022. "Eastern Partnership". March 17, 2022. Accessed November 10th 2023. https://www.eeas.europa.eu/eeas/eastern-partnership_en.

Emerson, Michael, Milena Lazarević, Steven Blockmans and Strahinja Subotić. 2021. *A Template for Staged Accession to the EU*. European Policy Centre and Centre for European Policy Studies. Accessed November 10th 2023. https://cep.org.rs/wp-content/uploads/2023/01/A-Template-for-Staged-Accession-to-the-EU.pdf.

European Commission. 2022a. "COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL AND THE COUNCIL: Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union", COM (2022) 407. June 17, 2022. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Ukraine%20Opinion%20and%20Annex.pdf.

European Commission. 2022b. "COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL AND THE COUNCIL: Commission Opinion on the Republic of Moldova's application for membership of the European Union", COM (2022) 406. June 17, 2022. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Republic%20of%20Moldova%20Opinion%20and%20Annex.pdf.

European Commission. 2022c. "COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE EUROPEAN COUNCIL AND THE COUNCIL: Commission Opinion on Georgia's application for membership of the European Union", COM (2022) 405. June 17, 2022. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-06/Georgia%20opinion%20and%20Annex.pdf.

European Commission. 2022d. "First Intergovernmental Conferences with Albania and North Macedonia to kick-start the accession negotiation". July 19, 2022. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/news/first-intergovernmental-conferences-albania-and-north-macedonia-kick-start-accession-negotiation-2022-07-19_en.

European Commission. 2022e. "COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS 2022: Communication on EU Enlargement Policy", COM (2022) 528. October 12, 2022. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2022-10/2022%20Communication%20on%20EU%20Enlargement%20Policy-v3.pdf.

European Commission. 2023a. "Commission adopts 2023 Enlargement package, recommends to open negotiations with Ukraine and Moldova, to grant candidate status to Georgia and to open accession negotiations with BiH, once the necessary degree of compliance is achieved". November 8, 2023. Accessed November 10th 2023. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_23_5633.

European Commission. 2023b. "COMMISSION STAFF WORKING DOCUMENT: Serbia 2023 Report", SWD (2023) 695. November 8, 2023. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/SWD_2023_695_Serbia.pdf.

European Commission. 2023c. "COMMUNICATION FROM THE COMMISSION TO THE EUROPEAN PARLIAMENT, THE COUNCIL, THE EUROPEAN ECONOMIC AND SOCIAL COMMITTEE AND THE COMMITTEE OF THE REGIONS: New growth plan for the Western Balkans", COM (2023) 691. November 8, 2023. Accessed November 10th 2023. https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-11/COM_2023_691_New%20Growth%20Plan%20Western%20Balkans.pdf.

European Council. 1993. "Conclusions of the Presidency – Copenhagen", SN 180/1/93 REV 1. June 21–22, 1993. Accessed November 10th 2023. https://www.consilium.europa.eu/media/21225/72921.pdf.

European Council. 2022a. "Conclusions – 23 and 24 June 2022", EUCO 24/22. June 24, 2022. Accessed November 10th 2023. https://www.consilium.europa.eu/media/57442/2022-06-2324-euco-conclusions-en.pdf.

European Council. 2022b. "Conclusions – 15 December 2022", EUCO 34/22. December 15, 2022. Accessed November 10th 2023. https://www.consilium.europa.eu/media/60872/2022-12-15-euco-conclusions-en.pdf.

European Parliament. 2023. "European Parliament resolution of 22 November 2023 on proposals of the European Parliament for the amendment of the Treaties", 2022/2051(INL), November 22, 2023. Accessed November 23rd 2023. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0427_EN.html#title1.

European Western Balkans [EWB]. 2023. "Austria sent a non-paper for the accelerated EU integration of the Western Balkans". September 28, 2023. Accessed November

10th 2023. https://europeanwesternbalkans.com/2023/09/28/austria-sent-a-non-paper-for-the-accelerated-eu-integration-of-the-western-balkans/.

GLOBSEC. 2023. "Speech by the President at the GLOBSEC 2023 Bratislava Forum". May 31, 2023. Accessed November 10th 2023. https://forum2023.globsec.org/speech-by-the-president-at-the-globsec-2023-bratislava-forum/.

Treaty on European Union. 1992. *Official Journal of the European Communities*, No C 191. July 29, 1992. ISSN 0378-6986. Accessed 10th November. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=NL.

Jović-Lazić, Ana and Lađevac, Ivona. 2021. "Redefining Russia-European Union Relations – Is It Possible to Overcome a Deep Crisis?" In *Europe in changes: The old continent at a new crossroads*, eds Katarina Zakić and Birgül Demirtaş, 215–23. Belgrade: Institute of International Politics and Economics, and Faculty of Security Studies. doi: https://doi.org/10.18485/iipe_euchanges.2021.ch11.

Jović-Lazić, Ana. 2023. „Refleksije rata u Ukrajini na odnose EU i Rusije i dinamiku Istočnog partnerstva". *Međunarodna politika,* 74(1188): 121–144. doi: https://doi.org/10.18485/iipe_mp.2023.74.1188.6.

Kovačević, Maja. 2009. „Evropska unija između politike proširenja i tendencije produbljivanja evropske integracije". U *Srbija u procesu pridruživanja Evropskoj uniji*, ured. Slobodan Samardžić, 15–41. Beograd: Službeni glasnik.

Mihajlović, Milena, Steven Blockmans, Strahinja Subotić and Michael Emerson. 2023. *Template 2.0 for Staged Accession to the EU*. European Policy Centre and Centre for European Policy Studies. Accessed November 10th 2023. https://cep.org.rs/wp-content/uploads/2023/08/Staged-Accession-to-the-European-Union_Template-2.0.pdf

Mitrović, Sava. 2022. *EU enlargement to the Western Balkans in the light of the war in Ukraine*. Belgrade: European Policy Centre. Accessed 10th November. https://cep.org.rs/wp-content/uploads/2023/03/EU-enlargement-to-the-Western-Balkans-in-the-light-of-the-war-in-Ukraine.pdf.

Miščević, Tanja. 2009. *Pridruživanje Evropskoj uniji*. Beograd: Službeni glasnik.

Purić, Nemanja. 2023. „Ukrajinska kriza i promena perspektiva politike proširenja Evropske unije". U *Perspektive političkih nauka u savremenom društvu*, ured. Andrea Matijević i Nenad Spasojević, 251–269. Beograd: Institut za političke studije.

Subotić, Strahinja. 2023. *Enabling gradual access to EU institutions with the Staged accession model*. Belgrade: European Policy Centre. Accessed 10th November. https://cep.org.rs/wp-content/uploads/2023/07/Issue_Paper.pdf.

Verdun, Amy and Chira, Gabriella. 2011. "The Eastern Partnership: The burial ground of enlargement hopes?" *Comparative European Politics,* 9(4): 448–466. doi: https://doi.org/10.1057/cep.2011.11.